

Григорій Купріянович

УКРАЇНСЬКИЙ ЕТНОС НА ХОЛМЩИНІ ТА ПІДЛЯШШІ В ХІХ — ХХ ст.

За два століття на Холмщині й Підляшші пройшли процеси, які докорінно змінили етнічний склад населення — чи то шляхом денаціоналізації, чи депортації. Внаслідок того український етнос з переважаючої більшості став тут (за винятком Північного Підляшшя¹) нечисленною меншістю.

Сама територія цих регіонів, де проживали також поляки, євреї, білоруси, німці, була предметом інтересів різних держав: Польщі, Австрії, Пруссії, Росії. За третім поділом Польщі (1795) Холмщина й Підляшшя увійшли до Австрії. У часи наполеонівських воєн та після них ці регіони переходили з рук в руки, поки не опинилися, за рішенням Віденського Конгресу (1814-1815), у складі Царства Польського під владою Росії.

На початку ХІХ ст. корінне населення Холмщини та Підляшшя в більшості зберігало своє українське етнічне обличчя. Проте руським, тобто українським, залишилося на цей час вже тільки село, вищі верстви й місто були майже всюди сполонізовані. Ті процеси поступали далі, особливо по відношенню до західніших українських поселень, де спостерігався перехід на латинський обряд та ліквідація парафій східного обряду². Більшість

населення Холмщини та Підляшшя була уніатами й належала до двох єпархій: Холмської³ та Берестейської⁴. Після переслідувань у ХVІІ та ХVІІІ ст. лише кілька осередків залишилося православними: монастирі в Яблочині, Дорогичині, Більську⁵. В Уніатській Церкві вже в ХVІІІ ст. почав прискорюватися процес латинізації і полонізації, особливо після Замоїського синоду (1720). Проявом цього були зміни церковного устрою, звичаїв, обрядів, обладнання храмів (усунення іконостасів чи впровадження органів), в результаті чого деякі уніатські церкви майже не відрізнялися від костелів. Сильнішим ставав вплив польської мови. Сполонізована була значна частина уніатського духовенства, яке нерідко ототожнювалося з польською національною ідеєю. Процеси ці посилювалися в першій пол. ХІХ ст., тобто під російським пануванням⁶.

В Уніатській Церкві в 30-х роках ХІХ ст. сформувалося дві течії: „добрих уніатів”, які стояли на позиціях безоглядної вірності Римові та подальшої латинізації і полонізації Уніатської Церкви, та „народовців”, що виступали за збереження східних традицій і „руської” мови. Останні були прихильниками повернення до православ'я. В 1839 р. уніатська церква на

території Російської імперії в результаті заходів митрополита Й. Семашка була об'єднана з Православною Церквою. Цей процес охопив і Північне Підляшшя⁷. Відтоді колонізаційні процеси на цій території були призупинені, проте постала проблема русифікації, яку проводила російська адміністрація. Саме в другій чверті XIX ст. з'явилась когорта визначних інтелігентів з Північного Підляшшя, які, хоча й виховувалися в польських школах, доклали багато зусиль для вивчення культури рідного краю. Це Йосиф Ярошевич, Михайло Бобровський, Ігнатій Данилович⁸.

По-іншому склалася ситуація на Південному Підляшші та Холмщині. Об'єднання Уніатської Церкви з православ'ям (1839) не торкнулося Царства Польського, відтак Холмська єпархія залишилась тоді єдиною уніатською єпархією, підлеглою Росії. Проте й тут частина „народовців” саме в об'єднанні з православ'ям вбачала засіб самозбереження перед колонізацією⁹. Вже в 1840 р. у православ'я перейшло декілька сіл у південній частині Холмщини. Конфлікт між „народовцями” та „добрими уніатами” посилювався в 50-ті роки. Останніх підтримувала Римсько-католицька Церква. Холмські „народовці”, настійливо турбуючись про стан церкви, зблизилися з галицькими однодумцями. У Холмі існував великий гурток національно активної інтелігенції, наприклад, створене за ініціативою о. М. Попеля „Руське товариство”, при гімназіях діяли самоосвітні гуртки. Тоді почали доходити на Холмщину та Підляшшя перші українські видання¹⁰. Проте в першій пол. 60-х років перевагу здобули „добрі уніати”, котрі добились призначення холмським єпископом-номінантом Яна Калинського. Він усунув іконостас з холмського собору, завів орган, заборонив духовенству користуватися

видаваними в Галичині збірниками проповідей українською мовою¹¹.

Зламною подією в історії Холмщини та Підляшшя стало повстання 1863-1864 рр., яке підтримувала частина уніатського духовенства¹².

Жорстоко придушивши повстання, Росія загострила політику супроти поляків: Царство Польське було перетворене в Привіслянський край, піддано репресіям Католицьку Церкву¹³, а згодом послідовно проводилася русифікація в усіх ділянках життя.

Російська адміністрація вирішила також провести в Уніатській Церкві реформи, які б послабили польські впливи. Підготовлені князем В.А. Черкаським¹⁴ реформи включали ліквідацію василіянських монастирів, капітул, заборону переходити уніатам на латинський обряд та проголошувати проповіді польською мовою. Було започатковано обов'язкову делатинізацію богослужінь та обладнання церков, а також спровадження уніатського духовенства з менш златинізованої Галичини¹⁵. У ті часи на території Холмщини й Південного Підляшшя працювали в різних установах українські діячі з Наддніпрянщини: П. Куліш, В. Білозерський, І. Нечуй-Левицький, О. Кониський та батько М. Грушевського — Сергій.

На початку 70-х років постало питання об'єднання Холмської єпархії з Православною Церквою. Цю концепцію підтримувала державна влада¹⁶. В 1871 р. перестав бути Холмським єпископом М. Куземський, який не погоджувався на об'єднання, а управління єпархією перейняв галицький священик о. Маркел Попель. Весною 1875 р. відбулося офіційне з'єднання Холмської єпархії з Православною Церквою¹⁷. Проте це була вже інша форма православ'я, в російському варіанті — з постійним витісненням місцевих елементів.

Сприяло цьому направлення на цю територію священників з глибини Росії, а тих, які противилися русифікації, перевели на схід¹⁸.

Частина уніатського населення не бажала визнавати себе православними. Так звані „упорствуючі” бойкотували православні храми й духовенство, не приймали церковних треб. Польські організації, особливо націонал-демократи, використовували цю ситуацію для зміцнення польської стихії на цих землях¹⁹. Саме тоді Холмщина й Підляшшя стали в історичній свідомості поляків символом боротьби за національні права й незалежність²⁰.

Зламною подією в історії Холмщини й Південного Підляшшя став указ царя Миколи II від 30 квітня 1905 р., який дозволяв міняти православне віросповідання на інше, що раніше було заборонено. Відразу почалася широка польська агітація серед колишніх уніатів з закликком переходити на латинській обряд²¹. Протидіяти цьому пробували православні середовища, проте остаточно протягом кількох років на латинський обряд перейшло близько 170 тисяч колишніх українців-уніатів²², особливо в північній і західній смузі Південного Підляшшя. Саме на таку кількість „душ” збільшилася в майбутньому польська національна стихія на цих землях, оскільки прийняття римсько-католицького віросповідання сприймалось як національний вибір²³. Деякий час колишні уніати-римокатолики (яких називали „калакутами”) переважно функціонували ще в традиційній українській культурі, проте були вже приреченими на повну полонізацію²⁴.

Успіхи польської пропаганди активізували православні середовища. Їх стараннями вже в 1905 р. відновлено Холмську православну єпархію, яку очолив єпископ

Євлогій Георгієвський²⁵. Знову постало питання про виділення Холмщини й Підляшшя зі складу Привіслянського краю в окрему Холмську губернію²⁶. Особливо виступав за це на форумі Державних Дум єпископ Євлогій. Остаточне рішення про виділення Холмщини було прийняте в червні 1912 р., а діяльність Холмської губернії офіційно започатковано 1 вересня 1913 р.²⁷ Цей період став часом великої конфронтації між православними й католицькими кругами: з'явилися десятки публікацій, які доказували рацію кожної зі сторін, проводилися широкі пропагандистські заходи.

Метою політики російських кругів була, очевидно, русифікація українського населення Холмщини й Підляшшя, проте для протидії полонізації толерувалися певною мірою елементи місцевої української культури. Лібералізація політичного й культурного життя в Росії після 1905 р. сприяла також відкритій появі на Холмщині й Підляшші українського національного руху. В 1907 р. виникло дві освітньо-економічні українські організації: Товариство ім. Т. Шевченка в Кобилянках та Товариство „Просвіта” з осередками в Сідлцях та Грубешові. Найактивніше діяв останній осередок — в Грубешові було створено українське видавництво та планувалося видання першої на Холмщині української газети „Буг”²⁸. Проте ці осередки були піддані репресіям.

Відомо також про перші прояви українського національного відродження на Північному Підляшші. В с. Кленікі в 1908-1909 рр. існував український народний театр, який ставив п'єсу українського драматурга І. Карпенка-Карого²⁹.

Зміни в геополітичному становищі Європи принесла Перша світова війна. В нових обставинах по-новому стали

Український народний театр в с. Кленікі. 1909 р. Фоторепродукція Ю. Гаврилюка.

розглядатися національні питання в царській імперії. Вже 14 серпня 1914 р. князь Микола Миколаєвич проголосив відозву до поляків, в якій йшлося про об'єднання польських земель, проте не згадувалось при тому про Холмщину й Підляшшя³⁰. У законі про міське самоуправління від 30 березня 1915 р., який поширював вживання польської мови, застерігалось, що він не торкається Холмської губернії. Тоді також приєднано її до Київського генерал-губернаторства³¹.

Весною 1915 р. російська армія зазнала серйозних невдач. Розпочалася евакуація в глибину імперії всіх установ та населення. Близько 90% українського православного населення³² опинилося в найрізноманітніших закутках імперії.

Влітку 1915 р. Холмщина та Підляшшя опинилися під окупацією центральних

держав. У червні 1916 р. Холмщину було включено до адміністрованого Австро-Угорщиною Люблинського губернаторства. В адміністрації переважали польські урядники, в кінці квітня 1917 р. люблинським губернатором став поляк ген. Станіслав Шептицький. Австрійці сприяли розвитку польського національного життя. Нечисленне українське населення піддавалось репресіям і обмеженням, почався процес замінювання церков на костели³³.

Іншою була ситуація на Південному Підляшші, яке опинилося під юрисдикцією німецької команди „Обер-Ост”. Після тривалих заходів скликаного в Відні в серпні 1915 р. Союзу визволення України та Бюро культурної допомоги для українського населення окупованих земель німецька адміністрація погодилась на українську організаційну працю на Під-

ляшші серед нечисленних православних та калакутів. З січня 1917 р. розгорнула діяльність група козаків з першого запорізького полку ім. Т. Шевченка, який склався з українців-військовополонених. Створено Українську громаду в Білій на Підляшші, а з 25 червня 1917 р. почала виходити перша українська газета в цьому регіоні — тижневик „Рідне слово”. Видано також декілька книжок та „Календар Української громади в Білій на 1919 р.”. При Українській громаді створено Шкільну раду, яка координувала освітню діяльність. В 1918 р. існувало на Підляшші 22 школи з 823 учнями та 19 шкіл грамоти³⁴.

Дещо відмінним було становище Північного Підляшшя, де управляла німецька військова адміністрація Білосток-Гродно (Militär-Verwaltung Bialystok-Grodno), також під командуванням „Обер-Осту”, хоч і сюди, можливо, дійшли відгомони діяльності Української громади³⁵.

На політичному рівні „холмське питання” виринуло знову весною 1917 р., коли Тимчасовий уряд після визнання права поляків на незалежність скликав 30 березня Ліквідаційну комісію, завданням якої була ліквідація російських установ Царства Польського й передача їх майна Польщі. Своєю юрисдикцією вона мала охоплювати й Холмщину та Південне Підляшшя, що викликало протести українців-біженців з цих теренів, які перебували в евакуації в Росії.

Протягом кількох місяців 1917 р. пройшли десятки з’їздів і зборів в тих місцях Росії й України, де вони опинилися. Найбільший — Всенародний з’їзд Холмщини — відбувся 7-12 вересня 1917 р. в Києві за участю 276 делегатів. Гостем з’їзду був голова Української Центральної Ради М. Грушевський. З’їзд ухвалив, що холмський народ визнає себе українським, а Холмщи-

на мусить бути в складі України. Вибрано також Холмський губернський виконавчий комітет, члени якого стали представниками Холмщини та Підляшшя в Центральній Раді. Холмським губернським комісаром призначено К.Р. Лоського³⁶.

Запис про приналежність Холмщини до Української держави було зроблено також, попри протести польських членів Центральної Ради, у III універсалі від 20 листопада 1917 р.: „Остаточне визначення границь Української Народньої Республіки як щодо прилучення частини Курщини Холмщини, Вороніжчини, так і суміжних губерній і областей, де більшість населення українське, має бути встановлено по згоді організованої волі народів”³⁷.

Після розпаду Австро-Угорщини й підписання Німеччиною перемир’я з державами Антанти протягом листопада-грудня 1918 р. та січня 1919 р. територія Холмщини й Підляшшя була обсаджена польським військом та адміністрацією. Лише на Південному Підляшші відбулися сутички між поляками, німцями й українськими формуваннями „Поліської Січі”³⁸. Відтак на початку лютого 1919 р. вся територія Холмщини й Підляшшя опинилася під польською владою.

Вхід цих земель у склад Польської держави започаткував нову епоху в їх історії. Адміністративно Холмщина й Південне Підляшшя увійшли до складу Люблинського воєводства, а Північне Підляшшя — до Білостоцького³⁹. На початку 20-х років на Холмщині й Південному Підляшші було близько 150 тисяч українського населення⁴⁰, на Північному Підляшші — понад 60 тисяч⁴¹, а крім цього близько 30 тисяч повернулося з біженства після 1921 р.⁴² До цього треба ще додати калакутів, які не порвали зв’язків з українством.

Після Першої світової війни на Холм-

Церковний хор в Більську. 1932 р. Архів Ю. Гаврилюка.

щині й Південному Підляшші була група активної інтелігенції, яка мала досвід праці на національній і державній ниві. Перші спроби організувати українське національне життя в регіоні було зроблено одразу після створення Польської держави. У Холмі було створено першу українську структуру — Український Добродійний Комітет (очолений відомим українським діячем епохи УНР Антоном Васильчуком), перетворений незабаром в товариство „Рідна хата”. Національна діяльність придушувалася польською адміністрацією і розвивалася напівлегально або підпільно⁴³. Переломним став 1922 рік, коли було зареєстровано товариство „Рідна хата”, а в результаті виборів українці Холмщини й Південного Підляшшя здобули помітне представництво в парла-

менті. Тоді в політичному житті виразно проявились три течії: автономістів-федералістів, соціалістична та комуністична. На Холмщині розгорнули діяльність різні українські партії, особливо соціалістичні („Сель-Союз”), прокомуністичні (Українська соціал-демократична партія, потім „Сель-роб”) і комуністичні (КПЗУ)⁴⁴.

У 20-ті роки в краї розгорнулася широка культурно-просвітницька діяльність. Проводилася вона переважно в структурах „Руського добродійного товариства „Рідна хата” (так за вимогою польської адміністрації називалася організація). Товариство було центром українського національного життя на цих землях⁴⁵. У 1930 р. діяло вже 125 філій Товариства. Найосновнішою була культурно-просвітнянська праця: аматорські театри, хори, бібліотеки, освіта.

Проводилась також економічна, добродійна та видавнича діяльність. Товариство було заборонене люблинським воєводою в 1930 р., а в 1934 р. рішення про його ліквідацію остаточно підтвердило Міністерство внутрішніх справ.

Перші українські кооперативи виникли вже на поч. 20-х років. Надалі українське економічне життя вийшло поза рамки кооперативного руху: відбувалися господарчі з'їзди, створено український банк у Холмі. Українські кооперативи Холмщини й Підляшшя до 1934 р. були підпорядковані Ревізійному союзові українських кооперативів у Львові; було їх тоді вже 68⁴⁶. Це особливо важливий аспект національного життя на Холмщині, зокрема після заборони діяльності „Рідної хати”, коли економічні установи перейняли багато інших функцій.

У 30-ті роки польська влада максимально обмежувала українське національне життя на Холмщині й Південному Підляшші. Було сформульовано концепцію швидкої денационалізації українського населення⁴⁷. Національна політика загострилася у 1937 р., коли посилилась акція насильницької колонізації та окатоличення місцевого населення при використанні адміністративних заходів та співучасті поліції й війська⁴⁸. Було підготовлено навіть програму „деукраїнізації” всіх ділянок життя на цих землях.

Щодо Північного Підляшшя, то свої претензії до цього регіону заявив ще в роки Першої світової війни білоруський національний рух⁴⁹. Крім цього Північне Підляшшя (а також північно-східну частину Південного Підляшшя) охопила своєю діяльністю Комуністична партія Західної Білорусії⁵⁰ та інші прокомуністичні організації („Громада”, Товариство білоруської школи)⁵¹.

Водночас були й певні прояви українського політичного життя, наприклад, існували тут структури українського „Сельробу”, проте це питання досі не досліджене⁵². Слід також згадати, що в деяких місцевостях Північного Підляшшя поселились „петлюрівці” — колишні вояки армії УНР, які організували своє національне життя в відділах Українського Центрального Комітету⁵³.

Складною проблемою було релігійне життя українського населення Холмщини і Підляшшя в міжвоєнному періоді. Найбільшим ударом по Православній Церкві була акція руйнування храмів на Холмщині й Південному Підляшші влітку 1938 р., в результаті чого було знищено багато церков. Цей варварський акт викликав широкий відгомін і протест в усьому світі⁵⁴.

Чергова світова завірюха — Друга світова війна — по-своєму перекроїла історію краю. Згідно з таємним протоколом пакту Рібентропа-Молотова від 23 серпня 1939 р., Холмщина й Підляшшя мали увійти до радянської сфери впливів⁵⁵. 17 вересня 1939 р. Червона армія перейшла польсько-радянський кордон „для захисту життя і майна населення Західної України та Західної Білорусії”⁵⁶ і 23 вересня увійшла на Холмщину та Підляшшя. Німецькі війська, які захопили цю територію, відступили⁵⁷. Проте на основі додаткового протоколу, укладеного Німеччиною і Радянським Союзом 28 вересня 1939 р., змінено сфери впливів обох тоталітарних імперій — Холмщина й Південне Підляшшя відходило до Німеччини, а Північне Підляшшя — до Радянського Союзу⁵⁸.

Принципи німецької окупаційної політики по відношенню до українців найкраще характеризує вислів губернатора Г. Франка:

„Очевидно, не належить допустити до

Товариство „Рідна хата” в с. Молятичі Грубешівського повіту. 1928 р.
З архіву Адама Слущука.

організації національної спільноти українців, однак можна дозволити на заснування певного роду допомогової організації. В той спосіб створиться можливість певного співжиття з українцями у формі, яка не зобов'язуватиме. Взагалі в Генеральному Губернаторстві належить притримуватися засади: „*devide et impera!*”⁵⁹

Окупаційні влади дали певні концесії для української громадськості, часом більш, ніж для місцевих поляків: подекуди українці ставали війтами, солтисами, директорами. Було організовано також, паралельно з польською, українську поліцію, однак більшість адміністрації залишилася польською.

Дозволялися певні форми організації українського суспільства. Українська громадськість краю почала створювати на місцях комітети, школи, відкривати церкви. У найбільших містах (Холм, Замостя, Тарногород, Грубешів, Біла Підляська, Радинь Підляський, Красностав) було утворено Українські Допомогові Комітети (УДК)⁶⁰, підпорядковані Українському Центральному Комітетові в Кракові, який очолював професор Володимир Кубійович. Основним завданням комітетів була організація українського шкільництва, кооперативів, церковного життя. Помітну роль в українському житті на цих землях відіграли втікачі з Волині, Галичини та Буковини. Постала мережа українських народних шкіл, а також середні школи у Холмі, Володаві, Білій, Грубешові, Тарногороді. Українське національне життя, попри воєнні обставини, помітно поживалося⁶¹.

Особливо важливим і помітним було відродження церковного життя. Вже в листопаді 1939 р. створено у Холмі Тимчасову церковну раду, до якої увійшли духовні і світські діячі. Адміністратором

Православної Церкви на Холмщині й Південному Підляшші став протопресвітер Іван Левчук. Після тривалих заходів німці погодилися восени 1940 р. на відновлення холмської єпархії. Очолив її відомий вчений-архієпископ (з 1943 р. митрополит) Іларіон (проф. Іван Огієнко). Православній Церкві було повернуто ряд храмів, зокрема холмський собор Богородиці. Відновлювалися численні парафії — у 1944 р. існувало вже 174 парафії та філії⁶². Проведено українізацію церковного життя в єпархії, богослужбовою мовою стала українська або церковнослов'янська з українською вимовою.

Північне Підляшшя в 1939 р. увійшло до складу СРСР. Згідно з прийнятим ще в міжвоєнному періоді розподілом територій поміж КПЗУ і КПЗБ регіон цей, як і Берестейське Полісся, було приєднано до Білоруської РСР, а все місцеве етнічно українське населення офіційно визнано білорусами. Адміністративно Північне Підляшшя увійшло до Більського району Білостоцької області, а південно-східна частина — до Берестейської області. Місцеве населення в основному позитивно сприйняло радянську владу, яка здавалася більш „своєю”, ніж польська. Незабаром всю адміністрацію було влаштовано за радянськими зразками, організовано білоруське шкільництво. Періодика також видавалася білоруською і російською мовами. Невдовзі тут, як і на інших територіях, зайнятих Радянським Союзом, почалися репресії супроти тих, кого визнано небезпечним для радянської системи, а також перші спроби колективізації⁶³.

Радянський період в історії цього регіону перервала радянсько-німецька війна. Німецькі війська швидко зайняли прикордонні території Північного Підляшшя. У роки війни були етнічні конфлікти між

православним та католицьким населенням, чому сприяла політика окупантів⁶⁴.

Німецька агресія змінила також певною мірою ситуацію на Холмщині й Південному Підляшші, які перестали бути прикордонною зоною. Від осені 1941 р. тут наростав німецький терор, як щодо українського, так і польського населення. Третя етнічна група цих земель — євреї — були вже на цей час відсепаровані в геттах і екстерміновані. У листопаді 1942 р. німці почали жорстоку акцію виселення польського, а частково й українського населення на Замойщині, щоб на їх місце поселити німецьких колоністів з ціллю створення „німецького краю”⁶⁶.

Ще в 1939-1940 рр. на Холмщині й Південному Підляшші почало організовуватися польське підпілля різних орієнтацій. Швидко розвинулися також польські партизанські формування⁶⁷. Важкі воєнні умови, використання німцями міжнаціональних конфліктів, а також різна оцінка ситуації і взаємного становища поляками й українцями спричинилися до польсько-українського конфлікту. Для польської громадськості вже сам факт організування в різних ділянках українського життя був проявом коляборації з німцями і „зрадою Речіпосполитої”. Перші антиукраїнські акції поляків були вже в 1942 р., проте особливий їх розпал припав на 1943-1944 рр. Жертвами цих акцій була в основному українська інтелігенція і духовенство⁶⁸. За даними холмсько-підляської Духовної консисторії в самому Грубешівському повіті до травня 1944 р. спалено 52 українських села, найбільші жертви були в селах Сагринь, Модринь, Ласків, Берестя⁶⁹. Для захисту українського населення організувалася, особливо на Грубешівщині, Українська Самооборона, а з початком 1944 р. з’явилися також

формування УПА з Волині та дивізії „Галичина”, які за винищення українського населення почали проводити відплатні акції на польські села. У березні-червні 1944 р. бої між польськими й українськими формуваннями набрали такого масштабу, що фактично створився польсько-український фронт довжиною до 150 км⁷⁰.

У липні 1944 р. Холмщина й Підляшшя були зайняті Червоною армією. Вже 22 липня було проголошено, що в Холмі створився Польський комітет національного визволення і оголошено його „Маніфест”. В дійсності ця маріонеткова комуністична структура була створена в Москві на противагу польському еміграційному урядові в Лондоні, і лише через кілька днів перші члени ПКНВ з’явилися у Холмі⁷¹. Офіційний договір про державний кордон був підписаний лише 16 серпня 1945 р. — в результаті рішень Ялтинської та Потсдамської конференцій кордон між Польщею та СРСР встановлювався по лінії Керзона, з тим, що частину Біловезької Пущі Сталін „подарував” Польщі⁷². Відтак майже вся Холмщина й Підляшшя опинилися в межах Польщі⁷³. Єдиним у межах польської держави регіоном, де на своїх землях надалі компактно проживало українське населення, було Північне Підляшшя, якого не охопила акція „Вісла”, оскільки його визнано білоруським.

На Південному Підляшші та Холмщині, де попри виселення вціліла певна кількість українців, українське життя почало відроджуватись ще в першій половині 50-х років. Створено тут драмгуртки в кількох підляських селах (Коденець, Хоростита, Заболоття, Межилистя), започатковано навчання української мови у школах⁷⁴. Почали відроджуватися й церковні структури.

Помітні зміни в становищі українського

населення в Польщі принесла відлига 1956 р. Можливим стало повернення на рідні землі, і певна кількість українців повернулася тоді на Південне Підляшшя. До кінця 50-х років на Холмщині, а особливо на Південному Підляшші, створено мережу гуртків заснованого в 1956 р. Українського суспільно-культурного товариства⁷⁵. Проте в 60-х роках все це затихло, причиною чого було залякування українського населення.

Відлига 50-х років дозволила певні прояви українського національно життя й на Північному Підляшші. В містечку Кліщелі засновано було гурток УСКТ, при якому діяли хор, драмгурток, а в місцевій школі вивчалася українська мова; організовано також українські культурні заходи в інших місцевостях цього регіону. Проте ця діяльність суперечила офіційній політиці, і на зламі 60-70-х років кліщелівський гурток перестав діяти⁷⁶.

Реакцією на полонізацію та офіційну білоруськість Північного Підляшшя стало українське відродження 80-х років. Було воно результатом шукання національної ідентичності в середовищах підляських студентів у Варшаві й Любліні та молодії підляської інтелігенції. Першими формами української активності стали молодіжні рейди (походи), вечори поезії, Шевченківські свята, піклування про пам'ятки культури. Важливим проявом українського життя була поява групи підляських літераторів, які писали українською мовою (літературною або діалектами)⁷⁷; в 1983 р. створено літературне об'єднання „Підляшшя”. Серед ініціаторів українського руху в цьому краї слід назвати Є. Рижика, І. Киріюка, Ю. Місіюка, Ю. Гаврилюка. З 1985 р. відродилися тут гуртки УСКТ (Кліщелі, Черемуха, Більськ, Гайнівка, Білосток). Відродження українського руху

на Підляшші викликало ворожу реакцію білоруських товариств у Польщі, в результаті чого виник білорусько-український конфлікт у цьому регіоні, який і нині продовжується⁷⁸.

Зламним у розвитку українського відродження став 1989 р. — рік зміни політичної системи в Польщі. Український рух на Підляшші вийшов тоді на арену політичного життя — висунув своїх кандидатів у парламентських виборах 1989 та 1991 рр., а також в самоврядувальних виборах у 1990 та 1994 рр. Українських кандидатів підтримували виборці, що дало змогу українському рухові зайняти певне місце в політичному житті регіону. В результаті виборів 1990 р. український кандидат став війтом найбільшої волості (гміни) регіону — Більськ⁷⁹.

У нових політичних умовах розгорнуто також широку культурно-просвітницьку діяльність. Відбувалися численні концерти українських ансамблів (зокрема з України), у 1991 р. проведено I Фестиваль української культури Підляшшя. Особливу співпрацю розгорнуто з Волинню та Рівненщиною, а також з Берестейщиною. Нових форм набрала видавнича діяльність, з 1991 р. виходить перший офіційний підляський часопис „Над Бугом і Нарвою” (головний редактор д-р М. Рощенко). Відбулася також розбудова українських структур між Бугом і Нарвою — з грудня 1990 р. існує Підляський відділ Об'єднання українців у Польщі (колишній УСКТ). В березні 1992 р. створено Союз українців Підляшшя (СУП). З 1991 р. в програмі „Радіо Білосток” транслюється передача „Думка українська”, а з осені 1995 р. з'явилась також щомісячна регіональна українська телепередача. З 1994 р. в підляських школах відновлено навчання української мови, в 1995/1996 навчальному році українську

*Церква в с. Малінники. Збуд. в 1995 р.
Фото Ю. Гаврилюка.*

*Холмщаки. Хресний хід біля церкви
у Томашові. 1995 р.*

мову в 3 школах вивчало більше 100 дітей⁸⁰.

Велике значення мало відродження Православної Церкви, яке відбулося протягом 80-х років. Започаткувала його активізація православної молоді, переважно підляської. Створене Братство православної молоді розгорнуло широку й різноманітну діяльність. З 1985 р. почала видаватися в Білостоці перша після Другої світової війни православна газета (зараз під назвою „Przegląd Prawoslawny”), помітно розвинулось будівництво храмів.

Пошавилося українське життя й на Холмщині й Південному Підляшші. У 1985 р. відновлено гурток УСКТ у Володаві, а в 1990 — у Холмі. На початку 90-х років відкрився, заходами холмського поета Т. Карабовича, Музей матеріальної культури Холмщини й Підляшшя в Голі на Володав-

щині. Зламним стало відродження весною 1989 р. люблинсько-холмської православної єпархії, яку очолив владика Абель. Закон про відношення держави до Православної Церкви від 1991 р. дозволив врегулювання майнових питань, проте церкві повернуто лише частину храмів та майна, та й те не без конфліктів з Римокатолицькою Церквою.

Відродження української держави дозволило розгорнути діяльність Товариства „Холмщина” в Україні, а особливо організувати також поїздки на батьківську землю холмщаків⁸¹.

На Холмщині й Південному Підляшші буття нечисленних українців не грає помітної ролі в житті цих регіонів. Інакше представляється це на землях між Бугом і Нарвою, де український етнос проживає компактно і досі складає помітний відсо-

ток населення регіону. Проте й тут перебуває він на вирішальному етапі свого буття. На I з'їзді Союзу українців Підляшшя весною 1996 р. так охарактеризовано ситуацію українського етносу Північного Підляшшя в половині 90-х років: „На Підляшші найбільш помітним сьогодні явищем є те, що місцеву українську культуру витісняє світова масова культура в її польському варіанті, яка доходить через майже всі мас-медії. Українська мова поступово втрачає свою позицію в житті Підляшшя, перестає бути щоденною мовою більшості православного населення. Важливим елементом самоідентичності і почуття окремішності населення Підляшшя залишається безумовно Православ'я. Має це особливе значення, оскільки

місцеве населення в переважаючій більшості не має сформованої національної свідомості, а лише прив'язаність до власної традиції, культури, мови, релігії на етнічному рівні. Проте в сучасних умовах масової культури і світового інформаційного простору це не сприяє вже збереженню власної тотожності і успадкованої від предків культури. Результатом цього є швидка асиміляція-полонізація, особливо (але не тільки) молодого покоління, що фактично змінює етнічне обличчя регіону. Це все ставить український етнос на Підляшші в кризову ситуацію”⁸².

Отже, проблеми збереження етнічної культури українців у Польщі потребують державної підтримки.

¹ Під терміном „Північне Підляшшя” розумію тут територію між ріками Буг та Нарва (і дещо північніше цієї ріки), заселену корінним українським населенням.

² *Пастернак Є.* Нарис історії Холмщини і Підляшшя (Новіші часи).— Вінніпег; Торонто, 1989, passim; *Клобук В.* Przechodzenie unitów na obrządek łaciński w diecezji chełmskiej w XIX w // Dzieło chrystianizacji Rusi Kijowskiej i jego konsekwencje w kulturze Europy. Lublin, 1988.— S. 209-220; *Gawrysiakowa J.* Grupy wyznaniowe ludności w Lubelskiem w XIX wieku.— Lublin, 1992.— S. 55-65; *Strzembosz-Pieńkowski St.* Przyczynki do ruchu narodowego ukraińskiego na ziemiach b. Chełmszczyzny i Podlasia // Sprawy Narodowościowe.— 1929.— № 5.— S. 645. Див. також цікаві етнографічні описи Підляшшя з поч. XIX ст. в праці: *Ruś Podlaska: Podlasie w opisach romantyków / Wyboru dokonał i opracował J. Hawryluk.*— Bielsk Podlaski, 1995.

³ Охоплювала територію Царства Польського і місто Краків, лише кілька її парафій було за межами Холмщини і Південного Підляшшя. Загалом в 1819 р. нараховувала 317 парафій. Від 1807 р. була підпорядкована новоствореній галицькій митрополії, а від 1830 р. безпосередньо Римові. Див.: *Kotbuk W.* Duchowieństwo unickie w Królestwie Polskim 1835-1875.— Lublin, 1992.— S. 12-13.

⁴ Від 1797 р. уніатські парафії Північного Підляшшя увійшли до складу новоствореної супраської єпархії, в 1809 р. 59 існуючих тут уніатських парафій перейшло знову до берестейської єпархії, а після її знесення в 1828 р. — до литовської. *Wąsicki J.* Ziemie polskie...—S. 224-231; *Historia Kościoła w Polsce.*— Warszawa, 1979.— II, cz. 1.— S. 173-175, 497-501; *Sosna G.* Zarys dziejów Prawosławia na terenie województwa białostockiego. — Bielsk, 1989.— S. 21.

⁵ *Sosna G.* Dzieje Kościoła Prawosławnego na Białostocczyźnie // *Slavia Orientalis.*— 1990 (t. XXXIX).— № 1-2.— S. 106.

⁶ *Bańkowski E.* Ruś Chełmska od czasu rozbioru Polski.— Lwów, 1887, passim; *Крыжановский Е.М.* Русское Забужье (Холмщина и Подляшье).— 1911.— С. 103-152. *Пастернак Є.* Нарис...— С. 29-38, 45-47, 51-54; *Lewandowski J.* Z dziejów unickiej diecezji chełmskiej w latach 1790-1804 // *Rocznik Chełmski.*— 1995.— Т. 1.— S. 51-63; *Klobuk W.* Unia kościelna w Królestwie Polskim w XIX w., w: *Polska — Ukraina 1000 lat sąsiedztwa.*— Т. 2. — S. 131-139. Широку характеристику уніатського духовенства холмської єпархії маємо в працях: *Klobuk W.* Duchowieństwo unickie...— S. 23-96; *Korobowicz A.* Kler greko-unicki w Królestwie Polskim 1815-1875 // *Rocznik Lubelski.*— 1966 (t. IX).— S. 241-264.

⁷ Північне Підляшшя увійшло тоді до берестейського вікар'яту литовсько-віленської православної єпархії, а від 1900 р. до новоствореної гродненсько-берестейської. Див. *Sosna G. Dzieje Kościoła Prawosławnego...* — S. 107-108; *Opacki Z. Likwidacja unii kościelnej na „ziemiach zabranych” w 1839 roku*, w: *Polska-Ukraina...* — T. 2. — S. 119-130; *Sosna G. Bibliografia parafii prawosławnych na Białostoczczyźnie. Część chronologiczna.* — Białystok, 1985. — S. 56-60; *Historia Kościoła w Polsce...* — T. II, cz. 1. — S. 501-503.

⁸ *Hawryluk J. Staryna — je to pisma chorosza // Ruś Podlaska...* — S. 11-19.

⁹ Ще в 1837 р. група духовенства звернулась до митр. Й. Семашка з меморіалом про включення холмської єпархії до Православної Церкви, потім у 1851 р. Див.: *Крыжановский Е.М. Русское Забужье...* — С. 274-276.

¹⁰ *Пастернак Є. Нарис...* — С. 68-72, 79-80, 127.

¹¹ *Niebelski E. Książd Jan Kaliński — ostatni obrońca Unii na stolicy biskupiej chełmskiej // Rocznik Chełmski.* — 1995 (t. 1). — S. 65-77; *Пастернак Є. Нарис...* — С. 72-76; *Roszczenko M. Unia a świadomość narodowa mieszkańców Podlasia i Chełmszczyzny // Unia brzeska i jej następstwa. Materiały z sesji naukowej, która odbyła się w Gdańsku w kwietniu 1991 roku.* — Gdańsk, 1991. — S. 53.

¹² *Kłobuk W. Duchowieństwo unickie w Królestwie Polskim wobec polskich poczynań niepodległościowych // Chrześcijański Wschód a kultura polska.* — Lublin, 1989. — S. 21-29; *Dyłałowa H. Duchowieństwo katolickie wobec sprawy narodowej (1764-1864).* — Lublin, 1981. — S. 123, 131, 139, 140, 143-144; *Skowronek J. Ziemia Bialska w polskim ruchu narodowym do 1864 r. // Z nieznaney przeszłości Białej i Podlasia.* — Biała Podlaska, 1990. — S. 304; *Tomczyk J. Organizacja cywilno-wojskowa powstania styczniowego // Rocznik Lubelski.* — 1963 (t. VI). — S. 68.

¹³ Ліквідовано, наприклад, підляську католицьку єпархію, а деякі костели перетворено в церкви. Про становище Римо-католицької Церкви і ліквідацію підляської єпархії див.: *Aleksandrowicz P. Diecezja siedlecka...; Stopniak F. Kościół na terenie województwa białkopodlaskiego od połowy XIX wieku // Z nieznaney przeszłości.* — S. 365-376; *Majdowski A. O zniesieniu diecezji podlaskiej w świetle źródeł rosyjskich // Białostoczczyzna.* — 1994. — № 2. — S. 56-69.

¹⁴ Його коротка біографія: *Giza A. Włodzimierz Czerkasski (1824-1878), słowianofil i działacz państwowy carskiej Rosji // Rossica Stetinensia.* — 1989. — № 1. — S. 103-107.

¹⁵ У польській літературі прийнято, що ці священники були без винятку москвофілами і приїжджали на Холмщину та Підляшшя для кар'єри. Інакше вважає Є. Пастернак: „В дійсності багато з них було свідомими українцями, які, у відмінних від Галичини умовах, провадили тут національно-усвідомлюючу роботу, залишаючи по собі незатертий слід в історії Холмщини. *Пастернак Є. Нарис...* — С. 85-86. Цікава дискусія про роль галицьких священників велася в Польщі у 30-х роках. Див.: *Łubieński H.I. Chełmszczyzna a Kościół Grecko-Katolicki w Galicji // Biuletyn Polsko-Ukraiński.* — 1934. — № 42. — S. 8-9; *Andrusiak M. Na marginesie artykułu p. H. I. Łubieńskiego „Chełmszczyzna a Kościół Grecko-Katolicki w Galicji” // Там само.* — № 46. — S. 2-4; *Łubieński H.I. W odpowiedzi p. M. Andrusiakowi // Там само.* — № 48. — S. 6-7.

¹⁶ Польські дослідники вважають, що царський уряд уже в 60-х роках і навіть раніше планував ліквідувати унію на Холмщині. Є. Пастернак вважає, що таке рішення прийнято на початку 70-х років. (*Пастернак Є. Нарис...* — С. 81, 86-88).

¹⁷ На пам'ять руському народу Подлясья и Холмской Руси о возсоединеніи его съ православіемъ въ 1875 году. — Варшава, 1876. Парафії Холмщини й Південного Підляшшя увійшли тоді до новоствореної холмсько-варшавської православної єпархії з осідком у Варшаві та з вікарним єпископом у Холмі.

¹⁸ Так було з самим О. М. Попелем, який виступив проти заведення в Холмській єпархії замість української російської вимови церковнослов'янських текстів. Див.: *Andrusiak M. Na marginesie artykułu p. H.I. Łubieńskiego...* // *Biuletyn Polsko-Ukraiński.* — 1934. — № 46. — S. 4.

¹⁹ Для цього покликано навіть Товариство Опіки над Unitami, видавалися відповідні часописи. Див.: *Konefal J. Towarzystwo Opieki nad Unitami 1903-1912 // Chrześcijanin w świecie.* — 1983. — № 3.

²⁰ Їх переслідування та історія стали мотивами численних творів польської літератури, зокрема класиків — В. Реймонта, С. Жеромського. Див.: *Kłobuk W. Martyrologium unitów podlaskich i chełmskich w prozie i poezji końca XIX i początku XX wieku // Chrześcijanin w świecie.* — 1988. — № 8-9. — S. 208-217; також статті *Ф. Зейкі, З. Пишибили, А. Крушинської, М.В. Стикової* в збірнику: *Unia brzeska: Geneza, dzieje i konsekwencje w kulturze narodów słowiańskich.* — Kraków, 1994. — S. 218-308.

²¹ Розповсюджувано навіть інформацію, що цар прийняв католицизм (див.: *Пастернак Є. Нарис...*— С. 109).

²² Див. реляція учасників: *Dębiński K. Ukaz tolerancyjny z 30 IV 1905 r.* — Warszawa, 1905; *Dębiński K. Podróż pasterska J. E. Ks. Fr. Jaczewskiego Biskupa Lubelskiego po dekanatach Krasnostawskim, Zamojskim, Biłgorajskim, Tomaszowskim, Hrubieszowskim i Chełmskim odbyta w 1905 roku.*— Warszawa, 1906 (Odbitka z Kalendarza Księgarni Religijnej na rok 1906); чи з православного боку: *Митрополит Евлогий. Путь моей жизни: Воспоминания Митрополита Евлогия, изложенные по его рассказам Т. Манукиной.*— Париж, 1947.— С. 150-160; *Епископ Евлогий. Холмский вопрос // Холмский Народный Календар на 1912 год.*— С. 82; також: *Stopniak F. Kościół na Lubelszczyźnie...*— С. 292-327.

²³ Дуже цікаві міркування про вплив релігії на формування національної свідомості на Холмщині й Підляшші див.: *Roszczenko M. Unia a świadomość narodowa.*— С. 49-57.

²⁴ Певні способи повернути „калакутів” до українства робилися в період I та II світових воєн; і по сьогоднішній день де-не-де серед калакутів зберігається ще українська мова.

²⁵ До цього часу він був номінальним єпископом Люблинським з резиденцією в Холмі. Походив він з Тульської губернії. Представляв праві політичні погляди, негативно відносився до українського національного руху.

²⁶ Краткая история вопроса о выделении Холмской Руси // Холмский Народный Календар на 1913 год.— С. 182-190; *Wieczorkiewicz P.P. Z genezy projektu wydzielenia Chełmszczyzny // Rocznik Lubelski.*— 1981-1982 (t. XXIII-XXIV).— С. 111-126; *Kopruckowniak A. Walka polityczna w czasie wyborów do pierwszej Dumi Państwowej na Lubelszczyźnie // Rocznik Lubelski.*— 1966 (t. IX).— С. 277-318; *Kopruckowniak A. Społeczeństwo Lubelszczyzny wobec wyborów do drugiej Dumi Państwowej // Rocznik Lubelski.*— 1967 (t. X).— С. 268-186.

²⁷ Высочайше утвержденный 23 июня 1912 года закон об образовании из восточных частей Люблинской и Седлецкой губерний особой Холмской губернии, с изъятием ея из управления варшавского генерал-губернатора // Холмский Народный Календар на 1913 год.— С. 177-181; Ред. Открытие Холмской губернии 1 сентября 1913 года // Холмский Народный Календар на 1914 год.— С. 142-153; *Wrzyszczyński A. Delimitacja guberni chełmskiej 1912-1914 // Annales UMCS. sec. G.*— 1991 (vol. XXXVIII).— С. 315-327.

²⁸ *Мартинюк М. Українська преса Надбужанщини 1907-1944 // Надбужанщина: Історично-мемуарний збірник.*— Т. II.— Нью-Йорк; Париж; Сідні; Торонто, 1989.— С. 38.

²⁹ J.H. *Український театр we wsi Kleniki // Над Бугом Нарвою.*— 1993.— № 1.— С. 16.

³⁰ *Pobóg-Malinowski W. Najnowsza historia polityczna Polski. 2, 1914-1939.*— Gdańsk, 1990.— С. 116.

³¹ *Ćwik W. Reder J. Lubelszczyzna...*— С. 109.

³² Про зміни в етнічній склад населення Холмщини й Південного Підляшшя в роки війни див. *Lewandowski J. Zmiany w strukturze narodowościowej, wyznaniowej ludności Lubelszczyzny w czasie I wojny światowej // Annales UMCS. Sectio F Historia. Vol XLV XLVII (1991/1992).*— С. 308-342. Автор стверджує, що кількість православного населення на території колишньої Люблинської губернії зменшилась в 1914-1916 рр. передусім внаслідок біженства, на 91,1%.

³³ Що діється на Холмщині в Австро-Угорські окупації // Вісник політики, літератури й життя.— 1918.— № 39.— С. 1 (за: *Мартирологія Українських Церков.*— Т. I Українська Православна Церква.— Торонто; Балтимор, 1987.— С. 553-555); *Марчак І. Мучеництва Холмщини на Білгорайщині.*— Вінніпег 1957.— С. 9-10; *Lewandowski J. Królestwo Polskie pod okupacją...*— С. 82, 106.

³⁴ Пишуть про цю діяльність: *Пастернак Є. Нарис...*— С. 141-145; *Олійник П. Лихоліття Холмщини і Підляшшя.*— С. 91-102; його ж: *Шлях культурно-національного розвитку Холмщини і Підляшшя в XIX і XX ст.*— Прага, 1941; *Історія українського війська.*— Вінніпег, 1953.— С. 387-389.

³⁵ Хоча в німецьких наукових виданнях того часу зазначалося, що найчисленнішою етнічною групою в Більському повіті є українці, окупаційні влади всім мешканцям без огляду на етнічну приналежність видавали посвідки німецькою і білоруською мовами. Білоруський історик Ю. Туронак вважає, що в цей період існували тут білоруські школи, проте не відомі джерельні матеріали, які могли б вияснити це питання. *Туронак Ю. Нарис розвитку шкільництва на Беластоцьчине ў перыяд 1773-1939 гг. // Науковий збірник.*— Беласток, 1974.— С. 105-106; *Turonek J. Białoruś pod okupacją niemiecką.*— Warszawa, 1993.— С. 16-19, 22-25; *Гаврилюк Ю. Українці і білоруська проблема на Підляшші: міфи і факти // Пам'ятки України.*— 1995.— № 3.— С. 79.

³⁶ *Пастернак Є. Нарис...*— С. 148-154; *Олійник П.*

Лихоліття Холмщини і Підляшшя... — С. 82-88.

³⁷ Українська суспільно-політична думка в 20 столітті: Документи і матеріали / Упоряд. Т. Гунчак і Р. Сольчаник. — Бмв, 1983. — Т. I. — С. 341.

³⁸ Там само. — С. 179-182; *Krawczak T.* W walce o niepodległość... — С. 345-352.

³⁹ Лише кілька сіл сучасного Північного Підляшшя протягом міжвоєнного періоду було в складі Польського воєводства.

⁴⁰ За результатами перепису населення, проведеного 30 вересня 1921 р., в 13 повітах Люблинського воєводства було 148 454 особи православного віросповідання, але лише 61 988 осіб „русинської” національності, решта переважно польської. Це не відповідає дійсності, можна припустити, що майже всі місцеві православні — це українське населення (білорусів і росіян було тут, за переписом, близько 2000 осіб). (*Pierwszy powszechny spis Rzeczypospolitej Polskiej z 30 IX 1921 r. Województwo Lubelskie // Statystyka Polski.* — Т. XVIII, Tabela wojewódzka).

⁴¹ За переписом 1921 р. в самому Більському повіті було 62 730 православних, з чого 44 885 приписано білоруську національність, а 17 375 — польську. Проте можна прийняти, що в більшості це етнічно українське населення. Відомий польський дослідник А. Кришинський зазначає, що українцями можна вважати в повіті Більському лише 38 946 осіб з наведеного числа православних. *Krysiński A.* Liczba i rozmieszczenie Ukraińców w Polsce // *Sprawy Narodowościowe.* — 1928. — № 6. — С. 669, 682.

⁴² *Кубійович В.* Віросповідний і національний стан людности Холмщини і Підляшшя // III. Український статистичний річник 1935 / Під ред. В. Кубійовича та ін. — Варшава; Краків; Львів, 1935. — С. 246-252.

⁴³ Про початки українського руху на Холмщині після Першої світової війни та постать А. Васильчука див.: *I.M. Z niedawnej przeszłości // Biuletyn Polsko-Ukraiński.* — 1935. — № 23. — С. 256-259; *Dubaj St. Antoni Wasyńczuk (1885-1935) Chełmianin, działacz pogranicza polsko-ukraińskiego // Rocznik Chełmski.* — 1995. — Т. I. — С. 245-258; *Kuprianowicz G.* Українське життя культурально-освітове і економічне на Chełmszczyźnie і południowym Podlasiu w latach 1918-1926 // *Rocznik Chełmski.* — 1995. — Т. I. — С. 174-176; *Zaporowski Z.* Ukraińcy na Lubelszczyźnie 1918-1922 // *Rocznik Lubelski.* — 1989-1990. — Т. XXXI-XXXII. — С. 175-182.

⁴⁴ *Radziejowski J.* Komunistyczna Partia Zachodniej Ukrainy 1919-1929 // *Węzłowe problemy ideologiczne.* —

Kraków, 1976; *Radziejowski J.* Geneza partii Selrob // *Z pola walki.* — 1966. — № 2. — С. 47-70; *Feliński M.* Ukraińskie Selansko-Robitnicze Socialistyczne Objednanie (Sel-Rob): Ideologiczne podstawy programu // *Sprawy Narodowościowe.* — 1927. — № 5. — С. 495-502; *Horoch E.* Komunistyczna Partia Polski w województwie lubelskim w latach 1918-1938. — Lublin, 1933; *Horoch E.* Komunistyczna Partia Zachodniej Ukrainy w okręgu chełmskim w latach 1924-1938 (główne problemy) // *Annales UMCS, Sectio F. Historia, vol. XLVI/XLVII (1991/1992).* — С. 451-468.

⁴⁵ Про діяльність Товариства „Рідна хата” та українське культурне життя див.: *Kuprianowicz G.* Ukraińskie życie kulturalno-oswiatowe... — С. 171-196, 211-216; *Королько М.* Українське добродійне товариство „Рідна Хата” в Холмі // Український календар 1969; *Дорошевський Є.* Освітня діяльність українського населення на Люблинщині в 1918-1939 роках // *Наша культура.* — 1983. — № 5. — С. 3-4; *Doroszewski J.* Praca oświatowa i kulturalna na Lubelszczyźnie w latach II Rzeczypospolitej. — Lublin, 1995. — С. 141-146; *Сирник М.* Товариство „Рідна Хата” 1919-1930 рр. // Люблинський український вісник. — 1993. — № 1. — С. XI-XII; *Syrnyk M.* Ukraińcy w Polsce 1918-1930 // *Oświata i szkolnictwo.* — Wrocław, 1996. — С. 150-151.

⁴⁶ *Kuprianowicz G.* Ukraińskie życie kulturalno-oswiatowe... — С. 205-210; *Syrnyk M.* Ukraińcy w Polsce... — С. 153.

⁴⁷ Програма, проголошена люблинським воєводою 31 січня 1935 р., рекомендувала м. ін.: не допускати до створення чисто українських організацій, а залучати українців до польських установ та організацій, відгороджувати ці регіони від Волині та Галичини, не допускати українських видань з Волині й Галичини та не дозволяти їх видання на місці, проводити послідовну колонізаційну акцію серед молоді, колонізувати Православну Церкву та обмежити мережу храмів, посилити польське осадництво та сприяти економічному зміцненню польського елементу. Див.: *Mańkowski Z.* Dokument w kwestii ukraińskiej // *Akcent.* — 1990. — № 1-2. — С. 169-174; APL, UWL WSP, sygn 430.

⁴⁸ Цікаві документи щодо цієї акції приводить М. Сивіцький: *Siwicki M.* Dzieje konfliktów polsko-ukraińskich. Т. 2. — С. 94-123, 140-163; див. також спогад: *Надбужанець Ол.* Спомин з тяжких переживань українців під польською окупацією, 1938-1939 // *Надбужанщина.* Т. 1. — С. 647-651.

⁴⁹ *Мазец В.* Межы БНР // *Спадчына.* — 1993. — №

2. — С. 106-111. До Першої світової війни як в українській, так і білоруській думці вважався він українським. Див.: *Hawryluk J.* Podlasie w ukraińskiej i białoruskiej myśli politycznej i publicystyce przed I wojną światową // *Над Бугом і Нарвою.* — 1993. — № 5-6. — С. 25-27.

⁵⁰ Була вона, як і КПЗУ, автономною частиною Комуністичної партії Польщі.

⁵¹ *Бэргман А.* Беларуска Сялянска-Работніцкая Грамада (1925-1927) // *Навуковы зборнік.* — Беласток, 1964. — С. 92-133; *Majecki H.* Działalność Towarzystwa Szkoły Białoruskiej na Białostocczyźnie // *Studia polskoliteńskie-białoruskie.* — Warszawa, 1988. — С. 207-216.

⁵² *Wysocki R.* Zapomniana przeszłość // *Над Бугом і Нарвою.* — 1996. — № 3. — С. 32.

⁵³ *Wysocki R.* Ukraińscy emigranci polityczni w Hajnówce // *Над Бугом і Нарвою.* — 1995. — № 3. — С. 19-20.

⁵⁴ *Kiryłowicz S.* Цит. пр. — С. 119-121; *Cerkiew Prawosławna na Chełmszczyźnie: Przemówienia i interpelacje posłów i senatorów ukraińskich w Sejmie i Senacie.* — Lwów, 1938; *Kania J.* Likwidacja cerkwi na Lubelszczyźnie w okresie międzywojennym // *Chrześcijańcin w świecie.* — 1982. — № 6. — С. 50-89; *Kania J.* Rozbiórki cerkwi na Lubelszczyźnie w roku 1938 a stanowisko biskupa Fulmana // *Chrześcijański Wschód a kultura polska.* — Lublin, 1989. — С. 31-52; *Siwicki M.* Dzieje konfliktów... Т. 2. — С. 124-140.

⁵⁵ Протокол встановлював кордон по ріках Нарва, Вісла і Сян. (Біалі пламу. ZSRR — Німцы 1939-1941: Документи і матеріали dotyczące stosunków radziecko-niemieckich w okresie od kwietnia 1939 r. do lipca 1941 r. — Vilnius, 1990. — С. 59.

⁵⁶ З промови В. Молотова 18 вересня 1939 р. — Там само. — С. 94.

⁵⁷ *Mańkowski Z.* Między Wisłą a Bugiem 1939-1944: Studium o polityce okupanta i postawach społeczeństwa. — Lublin, 1978. — С. 59-60; *Пастернак Є.* Нарис... — С. 245-246; *Bednarski W.W.* Działania wojenne na Lubelszczyźnie i Podlasiu — stan badań // *Polski Wrzesień 1939 roku / Praca zbiorowa pod red. W.W. Bednarskiego i J. Mańdziuka.* — Lublin, 1990. — С. 151-164.

⁵⁸ Біалі пламу... — С. 104-107.

⁵⁹ Цит. за: *Пастернак Є.* Нарис... — С. 248.

⁶⁰ Головами УДК були визначні українські діячі, зокрема І. Пастернак (Біла), А. Павлюк (Холм), О. Рочняк (Замостя), Є. Пастернак (Біла).

⁶¹ *Пастернак Є.* Нарис... — С. 247-256, 260-263, 265-267; *Mańkowski Z.* Między Wisłą a Bugiem... — С. 69-70, 99, 120-124, 256; *Torzecki R.* Polacy i Ukraińcy. Sprawa ukraińska w czasie II wojny światowej na terenie II Rzeczypospolitej. — Warszawa, 1993. — С. 45-49, 52, 54-55, 132-133; *Doroszewski J.* Szkolnictwo ukraińskie w powiecie chełmskim podczas okupacji niemieckiej (1939-1944) // *Rocznik Chełmski* — Т. 1. — С. 289-300; *Фур І.* Грубешівщина в час німецької окупації, 1939-1944 // *Надбужанщина.* — Т. 1. — С. 725-728; *Баслядинський М.* Повітовий Союз Кооператив у Володаві // Там само. — С. 732-737; *Турчин А.* Над Вепром: спогад з Красноставщини // Там само. — С. 738-750; *Фур І.* Українська кооперація на Холмщині за німецької окупації, 1939-1944 // *Надбужанщина.* — Т. 2. — С. 681-697; *Гурак В.* Томашівщина в роки 1939-1943 // Там само. — С. 707-717; *Кwiecień Z.* Z dziejów stosunków polsko-ukraińskich na Podlasiu w latach 1939-1947 // *Z nieznaniej przeszłości Białej...* — С. 475-481.

⁶² Поділ Холмсько-Підляської єпархії на деканати // *Холмський Православний Народний Календар на 1944 рік.* — С. 34-35.

⁶³ *Mironowicz E.* Białorusini w Polsce 1944-1949. — Warszawa, 1993. — С. 76-85.

⁶⁴ Там само. — С. 86, 90-91, 96-101; *Gnatowski M.* Powstanie i rozwój radzieckiego ruchu podziemnego i partyzanckiego w okręgu białostockim w latach 1941-1944 // *W białostockich lasach: Wspomnienia uczestników polskiego i radzieckiego ruchu oporu w okręgu białostockim 1941-1944 / Wstęp i wybór M. Gnatowski.* — Lublin, 1975. — С. 5-39.

⁶⁵ *Mańkowski Z.* Między Wisłą a Bugiem... — С. 166-169, 191-256, 259-263.

⁶⁶ Німці хотіли довкола німецьких осель створити перехідну зону, заселену українцями. Акція переселення українців відома під назвою „Ukraineraktion”, проти цих переселень протестував, м. ін., голова УЦК В. Кубійович. (*Zamojszczyzna — Sonderlaboratorium SS: Zbiór dokumentów polskich i niemieckich z okresu okupacji hitlerowskiej / pod red. Cz. Madajczyka.* — Т. I-II. — Warszawa, 1979; *Madajczyk Cz.* Generalnia Gubernia w planach hitlerowskich: *Studia.* — Warszawa, 1961. — С. 113-186; *Mańkowski Z.* Między Wisłą a Bugiem... — С. 264-271, 287-294, 298-305, 315-333.

⁶⁷ Були це організації і формування різних політичних орієнтацій — від націоналістичних до комуністичних. Див.: *Mańkowski Z.* Między Wisłą a Bugiem..., *passim*; *Siemion L.* Lubelszczyzna w latach okupacji hitlerowskiej. — Lublin, 1977; *Mańkowski Z., Caban I.*

Związek Walki Zbrojnej i Armia Krajowa w okręgu Lubelskim, 1939-1944. — Lublin, 1971; *Caban I. Ludzie Lubelskiego Okręgu Armii Krajowej*. — Lublin, 1955; Armia Krajowa na środkowej i południowej Lubelszczyźnie i Podlasiu: Materiały sesji Naukowej KUL, 24-25 IX 1985 r. — Lyblin, 1993; Bataliony Chłopskie na Lubelszczyźnie (1940-1944) / Wstęp i opracowanie Z. Mańkowski, J. Naumiuk. — Lublin, 1963; Gwardia Ludowa i Armia Ludowa na Lubelszczyźnie (1942-1944) / Źródła, Wstęp i opracowanie Z. Mańkowski, J. Naumiuk. — Lublin, 1960; *Zaborski M. Okręg Lubelski Narodowych Sił Zbrojnych 1942-1944 // Narodowe Siły Zbrojne: Materiały z sesji naukowej poświęconej historii Narodowych Sił Zbrojnych, Warszawa 25 października 1992 roku*. — Warszawa, 1994.

⁶⁸ Особливо відомими стали вбивства українських діячів Я. Гальчевського-Войнаровського і д-ра М. Струтинського з Грубешова та І. Пастернака з Хорошинки на Підляшші весною 1943 р., чи священника о. П. Швайки з Грабівця.

⁶⁹ Спиніть безумство! Український голос до людей доброї волі з приводу масового винищування українців поляками на Холмщині і Підляшші [звернення українських церковних і громадських діячів з Холма від 15 травня 1944 р.] // *Пастернак Є...* — С. 421-442.

⁷⁰ *Motyka G., Wnuk R. „Pany” i „rezuny”. Współpraca AK-WiN i UPA w latach 1945-1947* [книжка в друку].

⁷¹ Згодом в комуністичній історіографії Холм проголошено „першою столицею Народної Польщі”. Див.: *Wrona J. Polski Komitet Wyzwolenia Narodowego // Rocznik Chełmski*. — 1996 (t. 2). — S. 246-253; *Kersten K. Narodziny systemu władzy. Polska 1943-1948*. — Lublin, 1989. — S. 58-59.

⁷² *Ślusarczyk J. Granice Polski w XX wieku* (консервція, realizacja, zagrożenia). — Toruń, 1994. — S. 65-76. Невелику коректу кордону зроблено в 50-х рр., коли до УРСР відійшла територія в околицях Володимира-Волинського.

⁷³ Опинились вони у таких же адміністративних одиницях як і перед війною — Люблинському та Білостоцькому воєводствах, лише після зміни адміністративної системи в Польщі в 1975 р. (ліквідовано тоді м. ін. повіти). Холмщина опинилася в межах воєводств: Холмського та Замойського, частково Тарнобжезького, а Південне Підляшшя — Білопідляського; Північне Підляшшя надалі залишилося в Білостоцькому.

⁷⁴ *Лесів М. Початки УСКТ на Люблинщині // Український альманах 1996*. — С. 79-81; *Ігнатюк І. Перші українські гуртки на Люблинщині // Український календар 1986*. — С. 54-55.

⁷⁵ Серед діячів, які в цей час розгортали на території Люблинського воєводства українську роботу, слід згадати М. Королька та І. Ігнатюка.

⁷⁶ Визначну роль у відродженні українського життя на Підляшші відіграли тоді гуцул М. Калиняк та наддніпрянець А. Німий (*Сивіцький М. Спомин про Михайла Калиняка // Український альманах 1996*. — С. 101-103; *Богун І. Ентузіаст з Кліщель // Над Бугом і Нарвою*. — 1993. — № 2. — С. 6-12.)

⁷⁷ *І. Кирилюк, С. Сачко, Ю. Гаврилюк, І. Боровик, І. Хащевський, Є. Жабінська, Ю. Трачук, О. Підляшанка та ін. Див.: Nazaruk V. Poezja ukraińska Chełmszczyzny i Podlasia // Dyskusja*. — 1990. — № 4. — S. 39-45.

⁷⁸ Про позицію білоруських середовищ по відношенні до українського руху на Підляшші див.: *Яновіч С. Моя позиція // Зустрічі*. — 1989. — № 2. — С. 84-86; *Janowicz S. Poleszycy — Białorusini czy Ukraińcy // Dyskusja*. — 1990. — № 4. — S. 46-52.

⁷⁹ Про вибори 1989 р.: *Рижик Є. Вибори на Підляшші // Зустрічі*. — 1989. — № 2. — С. 32-40; *G.K., Wybory na Podlasiu // Krag*. — 1989. — № 3-4. — S. 1-3; *Гаврилюк Ю. Вихід на політичну сцену // Основи*. — 1989. — № 4. — С. 2-5; *Ігнатюк Ю. Вибори '89 // Основи*. — 1989. — № 4. — С. 5-6. Про вибори 1990 р.: *Krag*. — 1990. — № 6-8. — S. 4-5; № 9-10. — S. 2, 4-5, 20; № 11-12. — S. 4-5; Про вибори 1991 р. // *Над Бугом і Нарвою*. — 1991-1992.

⁸⁰ Про діяльність українського руху на Підляшші в 90-х роках див.: *Наше слово*. — 1990-1996; *Krag*. — 1989-1990; *Над Бугом і Нарвою*. — 1991-1996; *Ukraińcy w Polsce 1989-1993: Kalendarium. Dokumenty. Informacje / Opracowanie i redakcja M. Czech*. — Warszawa, 1993, passim.

⁸¹ *Романюк Й. Товариство „Холмщина” // Український альманах 1996*. — С. 383-385.

⁸² Програмна діяльність на І з'їзді Союзу українців Підляшшя. Фрагменти цієї доповіді друкувалися: *Висоцький Р., Купріянович Г. Наше відродження і майбутнє // Над Бугом і Нарвою*. — 1996. — № 1-2. — С. 1-3.